Māthurī Pañchalakṣaṇī ṭippaṇam

Kālīśaṅkarī - Edited and published by Bābū Vārāṇasī Prasāda at Kāśī Sanskrit Press. Loose leaves lithoprint edn., Benares, 1931 Vikra.

(10)

1266

Bill No. 5/07-08
99 2008-0558

॥ अथमाशुरीपंचलक्षणीटिप्पणंकालीशंकरीलिख्यते॥

SANS
181.4
KAL

KALANIDHI
Rare Book Collection
ACC No.: R-558
IGNCA Date: 28-3-08

1266

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म॰थु॰टी॰ ॥श्रीगणेशायनमः॥साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रति॰
१ योगितावच्छेदकसंबंधेनसाध्याभाववत्त्वंविवक्षितंमथुरानाथेन। अथात्रसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तिइत्येवा॰
स्तां।किंसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नइत्यनेनआत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववान्आत्मत्वादित्यादौआत्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा
भावात्मकसाध्यस्यकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेसाध्यतावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावादेवा
व्याप्त्यभावादितिचेन्न। तादृशाभावस्यापिसमवायादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावनिष्ठस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिता
कत्वात्। नचतथापिसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायांसाध्या - भावनिष्ठस्वरूपनिष्ठत्वनिवेशेनैवोक्ताव्याप्तिवारणसंभ
वाद्दलेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनेतिवाच्यम्॥ आत्मत्वविशिष्टप्रमेयत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
वृत्तिस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाअपितादृशसाध्यनिरूपितत्वयातदवच्छेदकीभूतस्वरूपसंबंधेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्य
त्वस्वरूपसाध्याभावस्यात्मनिसत्त्वादुक्ताव्याप्तितादवस्थ्यात्। साधतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशेच आत्मत्वविशिष्टप्रमेयत्वावच्छिन्ना
भावस्यसाध्यतावच्छेदकीभूतात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविरहान्नाव्याप्त्यवकाशइति नचैवमपिका
लिकसंबंधावच्छिन्ननिरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्याव्याप्तितादवस्थ्यमितिवाच्यंनिरवच्छिन्नत्वपदेननिरवच्छिन्नवृत्त्यनियामक
संबंधानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वा भयाभाववत्त्वस्यविवक्षितत्वात्॥ कालिकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतायांनिरवच्छिन्नवृत्त्यनियाम॰
कसंबंधानवच्छिन्नत्वविरहादेवो - भयाभावस्याक्षतत्वात्। कालिकसंबन्धानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वनिवेशेनैवोप राम
पत्तौअनुगमोन्यर्थइतिचेन्न। दिक्कृतविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभाववानात्मत्वा १

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दित्यादावव्याप्त्यापत्तेः दिक्कृतविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्ननिरवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः तादृशासंबन्धावच्छिन्नाधिकरणताया
मुक्तोभयाभाववत्त्वविरहात् अथैवमपि कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रमेयाभावस्य स्वरूपसंबंधेन साध्यतायामात्मत्वादिहेतावव्याप्तिः
कालिकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशप्रमेयाभावाभावस्यातिरिक्तत्वेपि प्रमेयत्वेन तादृशप्रमेयत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकाभाववत्तयातन्निष्ठसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्वरूपसंबंधस्यापि लक्षणघटकतयाहेतुमतिप्रमेयात्मकसा
ध्याभावस्य सत्त्वादिति चेन्न। साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नइत्यादिदलं तेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकीभूतानुयोगितावच्छिन्नत्वविवक्षितत्वात् तथाच साध्यतावच्छेदकतादृशप्रमेयाभावत्वावच्छिन्नस्व
रूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकत्वस्य प्रमेयाभावीयकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपानुयोगितायामसत्त्वा
त् तादृशप्रमेयाभावत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वरूपानुयोगितायाएव तन्निरूपकत्वात् तदवच्छिन्नकालि
कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितायाएव साध्यनिरूपितत्वात् तदवच्छेदकीभूतकालिकसंबंधेन साध्याभाववति काले आत्मत्वादेरवृत्ति॰
त्वान्नोक्ताव्याप्त्यवकाश इति ध्येयं॥१॥ साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववृत्तिसामान्यीयप्रतियोगितावच्छे॰
दकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणं वाच्यं अतो नाभावसाध्यकाव्याप्तिः साध्यसामान्यीत्वं च यावत्साध्यनिरूपितत्वं स्वानिरूपकसाध्य
कभिन्नत्वमिति यावत् तच्च प्रतियोगिताविशेषणं तेन समवायेन विषयितया प्रमेयसाध्यके ज्ञानत्वादिहेतौ प्रमेयाभावस्य कालिकसंबंधा
वच्छिन्नप्रतियोगिताको योभावस्तस्यापि प्रमेयतया तन्निरूपितप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबंधेन साध्याभावस्वाधिकरणे सत्त्वेपि ना
व्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववृत्तित्वं प्रतियोगिताविशेषणं तेनात्मत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्य कालिकसंबंधे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म·टि·का नाभावस्य स्वरूपसंबंधेन साध्यत्वे आत्मत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः। अत्र प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यप्यन्योन्याभावाभावस्तेन तादात्म्ये
२ नघवादेः साध्यत्वे घटत्वादिहेतौ नाव्याप्तिः इत्थं चात्यंताभाववत्त्वं निरूपितत्वेनापि प्रतियोगिताविशेषणीया तेन न घटभिन्नं घटत्वत्वा
दित्यादौ नाव्याप्तिः॥ इति माथुरी॥ अत्रेदमाशंकते घटभिन्नं कपालत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदक
समवायसंबंधेन घटस्वरूपसाध्याभावस्य साधनाधिकरणे वृत्तेः न चात्र विवक्षणीयसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्य कपा
लेसत्वान्नाव्याप्तिरिति वेन्न यतो घटभेदाधिकरणे विरोधिता घटकसंबंधेनैव घटभेदाभावाधिकरणत्वेन स्वीक्रियते तथा च तादात्म्येन घ
टव्यक्त्या समं समवायेन घटव्यक्त्या च समं विरोधिता घटभेदे न समं घटभेदाभावस्य समवायेनैव विरोधिता न तु तादात्म्येनानुभवानुरो
धादिति तादात्म्येन घटभेदाभाववति घटत्वे हेतौ वृत्तेरव्याप्तिवारणायात्यंताभावत्वनिवेशः घटभेदाभावस्य विरोधिताघटकसमवायेन
कपाले स्वीकारात् घटभिन्नं कपालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिरित्याहुः वस्तुतो यादृशसाध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगित्वात्तादृशसाध्या
भावाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् न चात्यंताभावत्वनिरूपितप्रतियोगितानिवेशो व्यर्थ इति वाच्यं। तद्विव
क्षाया अत्रैव तात्पर्यात् घटभिन्नं पटत्वादित्यादावव्याप्तिमाशंक्य साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छे
दकसंबंधेन साध्याभावाधिकरणं विवक्षितं मथुरानाथेन अत्र कालिकसंबंधेनाभाववतः संयोगेनाभावे साध्ये गुणत्वादिहेतावव्या
प्तिः साध्याभाववृत्तियत्साध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तदवच्छेदककालिकसंबंधेन साधाभावाधिकरणे गुणादौ हेतोर्वर्तमानत्वा
त् एवं कालिकसंबंधेन प्रमेयविशिष्टस्य संयोगेनाभावे साध्ये गुणत्वादौ तादात्म्येन घटविशिष्टस्य संयोगेनाभावे साध्ये घटानधिकर
णत्वादौ चान्याप्तिरिति चेन्न। साध्याभाववृत्तिसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वं भेदत्वं निरूपितत्वेन विशेषणीयमिति सर्वं सामंजस्यं॥ राम २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नन्वेवंघटभिन्नंकपालत्वादित्यादौअव्याप्तिरितिचेन्नासाध्याभाववद्वृत्तित्वघटकसाध्याभावपदेनसाध्यनिष्ठात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताश्रयस्यविवक्षितत्वात्॥यद्वासाध्यव्यापकस्यसाध्यसमव्यापकस्ययस्यकस्यचित्पदार्थस्यात्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगिताश्रयोयःसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्तस्यविवक्षणात्घटभिन्नंकपालत्वादित्यादौतादृशसाध्याभावश्चनघटःपटभेदेनसहविशेषणताविशेषसंबंधेनसमव्यापकोयोघटत्वात्यंताभावस्तत्प्रतियोगितायाघटेभावात्। घटभेदस्यचात्यंताभावत्वनिरूपितप्रतियोगिनघटवृत्तिघटस्यसाध्याभावपदेनसंग्रहःइत्थंचसमवायरूपतादृशसंबंधेनघटभेदाभावस्यघटस्याधिकरणेकपालत्वस्यवृत्तित्वेपिनाव्याप्तिः॥घटत्वस्यैवतादृशसाध्याभावपदार्थत्वात्समवायरूपतादृशसंबंधेनतदधिकरणेघटेकपालत्वस्यावृत्तेरितिध्येयं। वस्तुतस्तुयद्वाकल्पेधर्म्मिणाभेदस्यधर्मात्यंताभाववत्त्वंनकल्पतेएवंभेदाभावस्यप्रतियोगिस्वरूपनकल्पेततद्कल्पनेप्ययंघटएतत्वादित्यत्रानाव्याप्तिःघटभिन्नभेदस्यस्वरूपत्वेनघटभेदात्मकसाध्याभावस्यघटात्मसाध्यीयप्रतियोगितावच्छेदकतयातदवच्छेदकताघटकस्वरूपसंबंधमादायलक्षणसंगमनसंभवादितितत्वं। घटभिन्नंकपालत्वादित्यत्रापिनाव्याप्तिः॥घटभेदाभावस्यघटात्मकत्वादितिध्येयंसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनसाध्याभावाधिकरणत्वंयद्वासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वान्यतरावच्छेदकसंबंधेनसाध्याभावाधिकरणत्वंविवक्षितंमथुरानाथेन।अत्रोभयकल्पेघटभिन्नंकपालत्वादित्यादावव्याप्तिःसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसमवायेनघटरूपस्यसाध्याभावस्याधिकरणेकपालेहेतोर्वृत्तित्वात्॥प्रमेयसाध्याभावस्यघटत्वस्यसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्वात्तत्तदवच्छेदकसमवायेनघटरूपस्यसाध्याभावस्याधिकरणेकपाले

न·टी·का

३

हेतोर्वृत्तितया चाव्याप्तिः। अथास्मद्गुरुचरणाः स्वावच्छिन्नत्वस्वावच्छिन्ननिरुक्तप्रतियोगितावच्छेदकत्वान्यतराश्रयनिरूपितत्वोभ
यसंबधेनस्वविशिष्टसाध्याभावाधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वाद्दोषः घटभिन्नंकपालत्वादित्यत्रकपालनिष्ठसाध्याभावाधिकरणत्वस्य
समवायसंबंधावच्छिन्नत्वेपिसमवायसंबंधावच्छिन्नान्यतत्र यद्घटत्वादिनिष्ठमवच्छेदकत्वंतदाश्रयघटत्वनिरूपितत्वाभावान्नो
भयसंबंधेनसमवायविशिष्टत्वंएवंतदधिकरणत्वस्यतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नान्यतरत्यद्घटनिष्ठप्रतियोगित्वंतदाश्रयनिरूपितत्वेपि
तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वाभावान्नोभयसंबंधेनतादात्म्यविशिष्टत्वंकिंतुघटनिष्ठाधिकरणत्वमेवतादृशावृत्तित्वस्यहेतौसत्वान्नाव्याप्ति
रितिस्वनिष्ठात्यंताभावत्वनिरूपकतादृशतादृशप्रतियोगितावच्छेदकान्यतरावच्छेदकसंबंधेनस्वात्मकसाध्याभावाधिकरणंयत्तदवृत्ति
त्वमर्थः॥ तेनघटभिन्नंकपालत्वादित्यादौनाव्याप्तिरित्यपिकश्चित्। सत्तावान्जातेरित्यादौहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वाप्रसि
द्ध्याऽव्याप्तिरतोहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वीयस्वरूपसंबंधेनाधेयत्वसामान्याभावोविवक्षितोमथुरानाथेन। अत्रेयमनुपपत्तिः
तादृशाविवक्षणेवन्हिमान्धूमादित्यादौशेवालादिनिष्ठतादृशसंबंधावच्छिन्नवृत्तित्वस्यकालिकसंबंधेनधूमेसत्वादव्याप्तिः संभव
नीतितत्परित्यागोनुचितइतिमेवंहेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नहेत्वधिकरणनिरूपिताधेयत्वीयसंबंधेनसाध्याभावाधिकरणनिरूपितवृ
त्तित्वसामान्याभावस्यविवक्षितत्वादितिसाध्यवद्भिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वलक्षणेसाध्याभाववत्वं नविशेषणताविशेषसंबंधेनघटत्वा
भाववान्पटत्वादित्यादावव्याप्तेः। किंतुसाध्याभाववद्वृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनाभाववत्वंविवक्षणीयं वह्निमान्धू
मादित्यादौविशेषणताविशेषसंबंधेनप्रतियोगिताकोवन्ह्यभावाभावोवन्हिस्वरूपएवतन्निरूपितवन्ह्यभावनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसं राम·
बंधश्चविशेषणताविशेषएवनाव्याप्तिः सामान्यपदोपादानात्समवायेनप्रमेयसाध्यकसत्ताहेतुकस्थलेसमवायसंबधावच्छिन्नप्रतियो ३

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गित्ताकप्रमेयाभावस्यपः कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यप्रमेयत्वेनसाध्यांतर्गततयातन्निरूपितसाध्याभाववृत्तिसाध्यी
यप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोर्वृत्तित्वेपिनक्षतिः ननुसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमे
यस्याभावोलाघवेनसत्तास्वरूपं कल्पते तन्निरूपितप्रतियोगितानसाध्यसामान्यनिरूपितेतिसाध्याभाववृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगित्व
प्रसिद्धिरितिचेन्न साध्यतावच्छेदकसंबंधेनवर्त्तमानयत्किंचित्साध्यनिरूपितस्वनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनसाध्याभाववत्त्वंविव
क्षितंतेनसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावाभावस्यसत्तास्वरूपत्वेपिनक्षतिः नचसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रमेयसामा॰
न्याभावस्यविनिगमनाविरहेणप्रमेयसामान्यस्वरूपत्वंकल्पतेतिवाच्यं।सत्तास्वरूपकल्पनावश्यकत्वेइतरस्वरूपकल्पनानावश्यकत्वा
त्।नचैवंकालिकसंबंधेनप्रमेयसाध्यकेकालिकत्वादिहेतावव्याप्तिः।कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रमेयाभावस्ययः कालिकसंबंधावच्छिन्ना
भावस्तस्यस्वाभावात्मकस्यप्रमेयत्वेनसाध्यस्यप्रतियोगितावच्छेदककालिकसंबंधेनकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभा
वाधिकरणेहेतोर्वृत्तेरितिवाच्यं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकयत्संबंधेनसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वमभावस्यतत्संबंधेनसाध्याभाववत्त्वंनिवे
शनीयमित्येकोनिष्कर्षोगदाधरेण।तत्रेदंसमाधानंयत्रविशेषणतयाघटावृत्तीनांविशेषणताविशेषेणसाध्यत्वेघटत्वाभावश्चहेतुस्तत्राव्या
प्तिर्विशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नघटावृत्त्यभावस्ययःकालिकसंबंधावच्छिन्नाभावस्तस्याविशेषणतयाघटावृत्तितयासाध्यांतर्गतत्त
यातत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतघटात्मकसाध्यवद्भिन्नवृत्तितावच्छेदकीभूतकालिकसंबंधेनविशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकघटावृत्त्यभावात्मकसाध्याभाववतिपटादौघटत्वाभावस्यवृत्तेरितिनिष्कर्षः॥५॥साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणेसाध्याभावव
दृत्तित्वाभावोयत्रेतिबहुव्रीहिसमासादेवतादृशाधिकरणलाभाद्वृत्तिपदोत्तरंमत्वर्थीयप्रत्ययोनभवतुमर्हती तिदोषाद्धटनंप्राचीनमते

टी·का नकर्मधारयान्मत्वर्थीयोएववहुव्रीहिरित्यादिनामथुरानाथेनकृतं अत्रेयमाशंका ननु तदुत्तरंवस्त्कतरस्त्क इत्यादिकल्पेपिसाध्यस्याभावः

४ साध्याभावः स यत्रास्ति असौ साध्याभाववानित्यत्र साध्याभावो यत्रेति बहुव्रीहिणा तादृशार्थलाभसंभवात्कथं साध्याभावपदोत्तरं मत्वर्थी

यः नन्वभावो यत्रास्ति असावभाववान् तदुत्तरं साध्याभाववान् इति षष्ठीतत्पुरुषाश्रयणान्न दोष इति वाच्यं नसापेक्षेकृतद्धितसमासा

इत्यनेनैव विरोधादिति चेदुच्यते यत्र मत्वर्थीयप्रत्ययेन यद्यदर्थः प्रत्याय्यते तत्र यदि बहुव्रीहिणा तत्तदर्थः प्रत्याय्यते तदेव तादृशव्युत्प

त्तिरादरणीया इति न सर्वत्र अत्र तु तादृशप्रत्ययस्य यथाधिकरणार्थता तथा प्रशंसार्थकता च प्रशंसा चात्राभावनिष्ठसाध्यतावच्छेदका

वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तया च बहुव्रीहिणाधिकरणत्वलाभेपि तादृशार्थलाभसंभवः। न च प्राचीनमतेपि अवृत्तपदोत्तरं मत्वर्थीयप्रत्य

यस्य वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वरूपाभावनिष्ठप्रसंशाबोधकत्वसंभवान्न दोष इति वाच्यं तत्र नञ्पदस्यैवान्वयितावच्छेदक

धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा वत्वविशिष्टबोधकत्वात् नञ्पदस्य तादृशव्युत्पत्तिस्वीकारे पुनर्घटवत्यपि घटो नास्तीति प्रत्ययाप

त्तिस्तत्र घटनिष्ठप्रतियोगिताकाभावसत्वात् न च साध्याभाववानित्यत्राभावपदादेव तादृशार्थलाभः संभवतीति वाच्यं। अभावपदस्य

तादृशार्थबोधकत्वात्। एतदेव दीधितौ साकल्यघटितलक्षणे साध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो वि

वक्षितः। अन्यथा तत्र साध्याभावपदेनैव तादृशार्थलाभसंभवाद्विवक्षया असिद्धत्वापत्तिरिति ध्येयं साध्यवह्निन्नेति साध्याभावे साध्य

तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशे ह्रदादिवृत्तिसमवायावच्छिन्नवन्ह्यभाववत्पर्वतादौ वृत्तेरसंभवस्य कालिकसं

बंधेन समवायावच्छिन्नद्रव्यताभावस्य साध्यत्वे कालत्वादौ हेतौ साध्यवह्निन्नपरमाणुगगनादिवृत्तिदैशिकविशेषणताविशेषाव राम

च्छिन्नसाध्याभावात्मकद्रव्यत्वादौ हेत्वधिकरणवृत्तित्वेनाव्याप्तेश्चाप्रसंगादिति गदाधरीनतु साध्याभावाधिकरणतायां साध्यताव ४

Indira Gandhi National Centre for the Arts

च्छेदकसंबंधेनसाध्यवत्ताबुद्धिविषयविधयाप्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वस्यावश्यंनिवेशनीयतयातादृशसंबंधश्चविशेषणताविशेषएवकालिकसंबंधेनद्रव्यत्वाभाववत्ताबुद्धिंप्रतिदैशिकविशेषणताविशेषसंबंधेनकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकद्रव्यत्वाभावप्रकारकज्ञानस्यबाधनिश्चयविधयाप्रतिबंधकत्वात्। तथाच द्रव्यत्वस्वरूपाभावाधिकरणाप्रसिद्ध्यैवतादृशसाध्याभावमादायाव्याप्तिरसंभवाद्व्यावृत्तेरसंगतिरितिचेन्नतादृशाभावस्यातिरिक्तत्वमभ्युपेत्यव्यावृत्तिर्दत्तातन्नभद्रं॥ ॥ननुवन्हिमान्धूमादित्यादौसाध्याभावाधिकरणधूमाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्यहेतौसत्वात्। अव्याप्तिरितिचेन्नस्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभयसंबंधेनसाध्याभावाधिकरणविशिष्टस्यवृत्तितायांनिवेशान्नदोषइतिध्येयं॥१समाप्तेयं॥ साध्याभाववदवृत्तित्वलक्षणे ननुवन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिःसाध्याभावाधिकरणीभूतधूमाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वंधूमेसत्वात्। वृत्तितायामधिकरणनिरूपितत्वस्यैवाधिकरणतानिरूपितत्वस्यापिस्वीकारात्। साध्याभावाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वाभावविवक्षणेधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तेः। नचसाध्याभावाधिकरणनिष्ठाधिकरणतानिरूपितवृत्तित्वस्यहेतौसत्वात्। नचहेत्वधिकरणताभिन्नत्वंसाध्याभावाधिकरणविवक्षणीयमित्यदोषः इतिवाच्यम्। धूमाधिकरणताभिन्नधूमादित्यादावव्याप्तेः हेत्वधिकरणताभिन्नसाध्याभावाधिकरणाप्रसिद्धिरितिचेन्न। स्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभयसंबंधेनस्वविशिष्टयद्वृत्तित्वंतदवृत्तित्वस्यविवक्षितत्वात्दोषासंभवात् स्वप्रकृतसाध्याभावाधिकरणंयद्यपिअवच्छेदकताभिन्नंअवच्छेदकत्वान्यत्वविशिष्टप्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिः साध्याभावाधिकरणंयदवच्छेदकत्वंतन्निरूपितत्वस्यहेतुनिष्ठाधेयतायांसत्वात्। आधेयतायांआधेयतावच्छेदकतानिरूपितत्वात्। एवंतादृशावच्छेदकत्वनिष्ठंयदधिकरणत्वनिरूपितत्वस्यचसत्तावच्छेदकत्वान्यत्वविशिष्टहेतौअवच्छेदकतानिष्ठाधिकरणतावृत्तित्वादितिनिरुक्तोभयसंबं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

म·टि· धेनसाध्याभावाधिकरणीभूतावच्छेदकताविशिष्टवृत्तित्वस्यहेतौसत्त्वादित्युच्यते।नदास्वनिरूपितत्वपदेनस्वनिष्ठावच्छेदकतात्वावच्छिन्ननिरूपकता
का·शं निरूपितत्वस्यविवक्षणीयतयावारणसंभवादितिध्येयं।अथसाध्याभावनिरूपिताभावोविवक्ष्यतां।किमाधेयतानिवेशेचेतिचेन्न।वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्या॰
५ व्याप्तेःसाध्याभावधूमाभावस्तन्निरूपितप्रतियोगितायाहेतौसत्वात्।नचनिरुक्तोभयसंबंधेनसाध्याभावाधिकरणविशिष्टाभावविवक्षन्नैषदोषइतिवाच्यं
।वन्हिमान्धूमाधिकरणत्वादित्यादावव्याप्तेः।साध्याभावाधिकरणहृदतन्निष्ठाधिकरणत्वएतदन्यतरवृत्त्यभावस्यएतदन्यतरस्वरूपतयातन्निरूपितस्य
प्रतियोगित्वस्यहेतौसत्वादितिध्येयं।नव्यास्तुधूमाभाववान्धूमाधिकरणत्ववह्निन्नत्वादित्यादावव्याप्तिः।धूमाधिकरणतावह्निदाभावस्यप्रतियोगिताव॰
च्छेदकोभयस्वरूपतयास्वनिरूपितत्वस्वनिष्ठाधिकरणतानिरूपितत्वोभयसंबंधेनस्वविशिष्टवत्वस्यहेतौसत्वादित्याहुः।ननुसाध्यतावच्छेदकसं
बंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्तिसाध्यसामान्यीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनसाध्याभावाधिकरणत्वंनिवेश्यतां
किमभावनिवेशेचेतिचेन्न।कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकविषयित्वसामान्याभावस्यविषयितयासंबंधेनसाध्यत्वेतज्ज्ञानत्वेहेतावव्या
प्तिः तथाहि तत्रविषयित्वसंबंधप्रतियोगित्वस्यविषयित्वसंबंधावच्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वमतेसंसर्गविधयाविषयितासंबंधप्रतियोगिता
पिसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नेतितादृशप्रतियोगिताकेविषयित्वेसाध्यसामान्यीयकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगितास्तीतितदवच्छेदककालिकसंबंधेनसाध्याभाववतितज्ज्ञानेहेतोर्वृत्तेरतस्तन्निवेशः॥नचतथापितत्राव्याप्तिरेवाभावाभावविधयातत्राप्यभाव
त्वस्यसत्वादितिवाच्यं।तादृशप्रतियोगितानिरूपितानुयोगितावतोनिवेशात्।नचतथापिकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रमेयाभावस्यकालिकसाध्यतायां
कालत्वहेतावव्याप्तिः।कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रकृतसाध्याभावस्यानिरिक्तत्वेपियत्किंचित्प्रमेयरूपतयातन्निष्ठापिसाध्यसामान्यीयकालिकसंबं राम·
धावच्छिन्नप्रतियोगितेतितदवच्छेदककालिकसंबंधेनसाध्याभाववतिहेतोर्वृत्तेरतस्तद्वारणायसाध्याभावनिष्ठत्वपदेनसाध्याभावत्वव्यापकत्वेभवतावश्यंवक्तव्यंतथाचोक्तं ५

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्यलेकालिकसंबंधावच्छिन्नसाध्यीयप्रतियोगितासाध्यनिष्ठापिनसाध्याभावत्वव्याप्येतिनदोषः। एवंचकालिकसंबंधावच्छिन्नविष
यित्वाभावस्यविषयितासंबंधेनसाध्यतामपितादृशप्रतियोगितात्वव्याप्यत्वनिवेशेनैवनदोषः किमभावनिवेशेनेतिवाच्यं कालि
कसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्यस्वरूपसंबंधेनसाध्यत्वेआत्मत्वहेतावव्याप्तेः। तथाहिकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रति
योगिताकोयःप्रकृतसाध्याभावस्तदभावस्यासाध्यस्वरूपतयातन्निष्ठायासाध्यसामान्यीय स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासा
पिसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यनावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकयावत्प्रमेयरूपसाध्याभावत्वव्याप्येतितदवच्छे
दकस्वरूपसंबंधेनसाध्याभाववत्यात्मनिहेतोर्वृत्तेरिति नचसाध्याभावत्वसमनियतत्वंनिवेश्यतामितिनदोषइतिवाच्यं। कालि
कसंबंधावच्छिन्नप्रमेयाभावस्यकालिकेनयोभावस्तस्यस्वरूपसंबंधेनसाध्यत्वेहेतावव्याप्तिः। कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रमेयत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नायास्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितासापिसाध्याभावसमनियताप्रमेयात्मकसाध्य
सामान्यनिरूपितातेति। तदवच्छेदकस्वरूपसंबंधमादायसाध्याभाव च निहेतोर्वृत्तेरितिवाच्यं। साध्याभावनिष्ठत्वपदेनसाध्याभाव
त्वावच्छिन्नत्वस्यविवक्षितत्वान्नकोपिदोषः। नचतादृशप्रतियोगिताकत्वावच्छिन्नत्वनिवेशेनैवसकलदोषनिरासेकिमभावनिवे
शेनेतिवाच्यं। कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमेयाभावस्यस्वसमानकालिनकालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रमे
याभाववतासबंधेनसाध्यत्वेकालत्वहेतावव्याप्तेः। तत्प्रतियोगिता तत्संबंधावच्छिन्नाधे यत्वस्यैक्यमतेससंसर्गविधयासाध्यता
वच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंयावत्प्रमेयेस्ति। तथाचसमनियताभावयोरैक्यमतेनि
रुक्तसंसर्गविधयासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्ववत्प्रमेयंनास्तीतिप्रतीति

Indira Gandhi National Centre for the Arts

सिद्धाभावस्यसाध्यनिरूपतयासंसर्गविधयासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाअपि
साध्यसामान्यीयतयाधर्तुंशक्यतयातादृशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनसाध्याभाववतिकालेहेतो र्वृत्तेःसाध्याभावत्वावच्छि
न्नत्वनिवेशेनिरुक्तप्रतियोगिताकत्ववत्वमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायातादृशाभावत्वेनधर्तुमशक्यतयानकोपिदोषइतिवि
भावनीयंसुधिभिः॥ ॥इतिमाथुरीपंचलक्षणीटिप्पणंकालीशंकरीसमाप्ता॥ ॥वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनप्रयत्नतः॥ काशी
संस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः॥१॥श्रीकाशीजीमेज्ञानवापीकेपूर्वफाटकपरश्रीविश्वनाथजीकेपासश्री३पुतमहाराजशिवलाल
दुबेजीकेमकानमेछपीजिनकोलेनेकीदरकारहोयउन्होनेइसछापेखानेकेकार्यसम्पादकबाबूवाराणसीप्रसादयाकचौरीगलीमेभाईप्र
तापसिंहजीकेदुकानपरमिलेगी॥मितिज्येष्ठकृष्ण१३बुधवासरेसंवत्१९३१॥ ॥ श्रीगजाननप्रसन्नोस्तु॥ ॥ ॥ ॥

SANS
181.4
KAL

IGNCA RAR
ACC. No. R-558

Indira Gandhi National Centre for the Arts